Qabul qilindi: 19-noyabr 2026-yil • Ma’qullandi: 21-noyabr 2026-yil • Nashr qilindi: 23-noyabr 2026-yil

EKOLOGIK XAVFSIZLIK GLOBAL MUAMMO SIFATIDA: OROL FOJIASINING FALSAFIY-AXLOQIY TAHLILI

Islamova Dildora Xamidullayevna

Toshkent davlat texnika universiteti, falsafa fanlari nomzodi, dotsent

Tursunpo‘latova Roziyabonu Ilxomjon qizi

Toshkent davlat texnika universiteti, Hayot faoliyati xavfsizligi kafedrasi talabasi,

roziyabonu.001@icloud.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada hayot faoliyati xavfsizligining ekologik xavfsizlik yo‘nalishi falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Orol fojiasi insoniyatning global muammolariga xos antropogen xavfning tipik namunasi sifatida o‘rganilib, uning ontologik, aksiologik va etik jihatlari ochib beriladi. Tadqiqotda Vladimir Vernadskiyning noosfera ta’limoti, Aldo Leopoldning “yer etikasi”, Arne Nesning “chuqur ekologiya” g‘oyasi, Xans Yonasning mas’uliyat etikasi hamda BMT Taraqqiyot dasturining “inson xavfsizligi” konsepsiyasi o‘zaro bog‘lanadi. IMRAD uslubida tayyorlangan ishda ekologik xavfsizlikni ta’minlashning to‘rt sathli – ontologik, aksiologik, etik va institutsional – modeli asoslanadi hamda hayot faoliyati xavfsizligi ta’limiga falsafiy-axloqiy modulni kiritish bo‘yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so‘zlar: hayot faoliyati xavfsizligi, ekologik xavfsizlik, Orol fojiasi, inson xavfsizligi, noosfera, chuqur ekologiya, mas’uliyat etikasi, antropogen xavf.

Аннотация: В статье экологическое направление безопасности жизнедеятельности анализируется с философских позиций. Аральская катастрофа рассматривается как типичный пример антропогенной опасности, характерной для глобальных проблем человечества, и раскрываются её онтологические, аксиологические и этические аспекты. В исследовании сопоставляются учение В.И. Вернадского о ноосфере, «этика земли» А. Леопольда, идея «глубинной экологии» А.

Нэсса, этика ответственности Х. Йонаса и концепция «безопасности человека» Программы развития ООН. В работе, выполненной в формате IMRAD, обосновывается четырёхуровневая – онтологическая, аксиологическая, этическая и институциональная – модель обеспечения экологической безопасности и даются рекомендации по включению философско-этического модуля в образование по безопасности жизнедеятельности.

Ключевые слова: безопасность жизнедеятельности, экологическая безопасность, Аральская катастрофа, безопасность человека, ноосфера, глубинная экология, этика ответственности, антропогенная опасность.

KIRISH

Hayot faoliyati xavfsizligi (HFX) fani odatda “inson–muhit” tizimidagi o‘zaro ta’sirni o‘rganadi va insonni xavf-xatarlardan muhofaza qilishning nazariy hamda amaliy usullarini ishlab chiqadi [1, 2]. Biroq bu fanning markaziy tushunchalari – “xavf”, “xavfsizlik”, “muhofaza”, “mas’uliyat” – texnik ta’riflar bilan cheklanmaydi: ularning tagida insonning tabiatga munosabati, hayotning qadri va avlodlar oldidagi burch haqidagi falsafiy savollar yotadi. Shu bois HFX bilan falsafa o‘rtasidagi aloqa tasodifiy emas, balki tub mohiyatga ega. Falsafiy nuqtai nazardan “xavf” va “xavfsizlik” qiymat jihatidan neytral tushunchalar emas. HFXda xavf inson hayoti, sog‘lig‘i yoki muhitiga zarar yetkazish ehtimoli sifatida ta’riflanadi, biroq qanday zararni “yo‘l qo‘yiladigan” deb hisoblash masalasi texnik o‘lchovga emas, jamiyat qadriyatlariga bog‘liq. Demak, xavfsizlik darajasini belgilash ayni paytda axloqiy qarordir.

Insoniyatning global muammolari orasida ekologik xavfsizlik alohida o‘rin tutadi, chunki ekologik xavf mahalliy chegaralarni tan olmaydi va uning oqibatlari bir necha avlod hayotiga ta’sir qiladi. Ulrix Bek zamonaviy xavflarni sivilizatsiyaning o‘zi “ishlab chiqargan” xavflar sifatida tavsiflagan edi [3]. Orol dengizining qurishi bunday xavfning yorqin namunasidir: u tabiiy ofat emas, balki suv resurslariga bo‘lgan instrumental munosabatning uzoq muddatli natijasidir. BMT Bosh Assambleyasi 2021-yil 18-mayda Orol bo‘yi hududini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar zonasi deb e’lon qilgan

rezolyutsiyani ovoz berishsiz, konsensus asosida qabul qildi [4, 5]. Bosh Assambleyadagi muhokamada O‘zbekiston vakili dengizning qurishini zamonamizning eng jiddiy ekologik muammolaridan biri deb ta’rifladi [6]. Orol bo‘yi misolining ahamiyati shundaki, unda xavfning tabiiy, texnogen va ijtimoiy tarkibiy qismlari bir-biridan ajralmagan holda namoyon bo‘ladi. Shu sababli bu holat HFX ta’limi uchun o‘quv keysi sifatida ham, falsafiy tahlil uchun tajriba maydoni sifatida ham qimmatlidir.

Ushbu maqolaning maqsadi – HFXning ekologik xavfsizlik yo‘nalishini falsafiy kategoriyalar orqali tahlil qilish va Orol fojiasi misolida ekologik xavfsizlikni ta’minlashning falsafiy-axloqiy asoslarini aniqlashdan iborat. Maqsadga erishish uchun uchta vazifa belgilandi: birinchidan, ekologik xavfning ontologik tabiatini Vernadskiy [7] va Leopold [8] qarashlari asosida ochib berish; ikkinchidan, tabiatga instrumental va ichki qadr nuqtai nazarlarini [9] aksiologik jihatdan qiyoslash; uchinchidan, mas’uliyat etikasi [10] va “inson xavfsizligi” konsepsiyasini [11] institutsional amaliyot bilan bog‘lash.

METODLAR

Tadqiqotda tarixiy-mantiqiy, tizimli, qiyosiy-tahliliy va keys-stadi (alohida holat tahlili) usullari qo‘llandi. Nazariy asos sifatida to‘rtta falsafiy yo‘nalish tanlandi. Birinchisi – Vernadskiyning biosfera va noosfera haqidagi ta’limoti [7]: unga ko‘ra, inson faoliyati geologik kuchga aylanib, biosfera jarayonlarining tarkibiy qismiga aylangan. Ikkinchisi – Leopoldning “yer etikasi” [8] va Nesning “chuqur ekologiya” platformasi [9]: ular tabiatni faqat resurs deb emas, o‘z qadriga ega bo‘lgan jamoa sifatida talqin qiladi. Uchinchisi – Yonasning mas’uliyat etikasi [10], u texnologik qudrat ortgan davrda mas’uliyat doirasini kelajak avlodlargacha kengaytiradi. To‘rtinchisi – BMT Taraqqiyot dasturining 1994-yildagi Inson taraqqiyoti hisobotida ilgari surilgan “inson xavfsizligi” konsepsiyasi [11]; unda xavfsizlik faqat davlat chegaralarini emas, inson hayoti va qadr-qimmatini himoya qilish sifatida tushuniladi va iqtisodiy, oziq-ovqat, sog‘liq, ekologik, shaxsiy, jamoat hamda siyosiy xavfsizlik turlariga ajratiladi.

Empirik material sifatida BMT Bosh Assambleyasining A/RES/75/278 rezolyutsiyasi [4], “Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan

muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonun [12] hamda Orol bo‘yi bo‘yicha xalqaro tashkilotlarning ochiq materiallari [5, 13] kontent-tahlil qilindi. Maqola sifat tahliliga asoslangan; dala o‘lchovlari o‘tkazilmagan va yangi statistik ma’lumotlar to‘planmagan.

NATIJALAR

Tahlil ekologik xavfsizlikni to‘rt o‘zaro bog‘liq falsafiy sathda ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatdi. Vernadskiy ta’limotiga ko‘ra, inson biosferadan tashqarida turuvchi kuzatuvchi emas, balki uning ichida harakat qiluvchi va uni o‘zgartiruvchi kuchdir [7]. L eopold ham jamoa tushunchasini tuproq, suv, o‘simlik va hayvonlarni qamrab oladigan darajada kengaytirgan edi [8]. Bu qarashlar HFXdagi “inson–muhit” tizimi tushunchasiga falsafiy zamin beradi: inson va muhit ikki alohida ob’ekt emas, yagona tizimning o‘zaro bog‘liq qismlaridir. Orol misolida bu bog‘liqlik yaqqol ko‘rinadi: dengiz sathining pasayishi iqlim, tuproq, o‘simlik va hayvonot dunyosining o‘zgarishiga, oxir-oqibat aholi salomatligi va turmush tarziga ta’sir qildi [14].

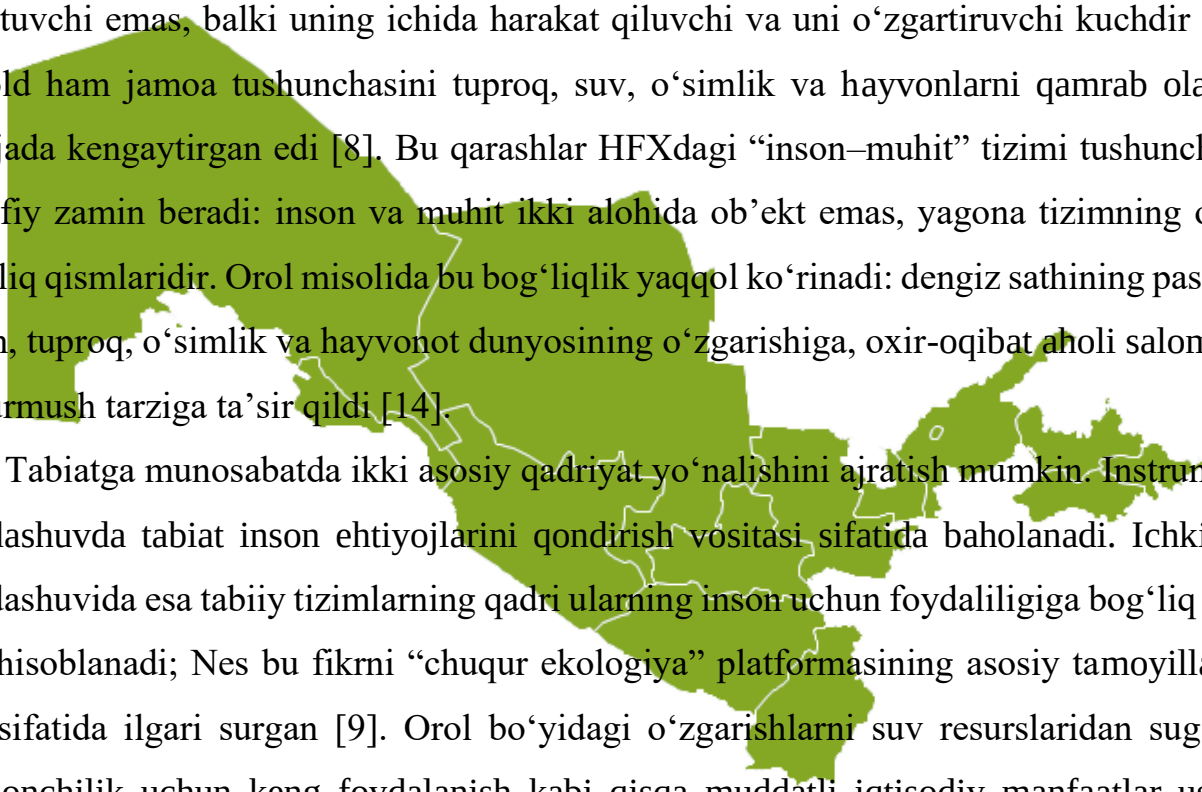

Tabiatga munosabatda ikki asosiy qadriyat yo‘nalishini ajratish mumkin. Instrumental yondashuvda tabiat inson ehtiyojlarini qondirish vositasi sifatida baholanadi. Ichki qadr yondashuvida esa tabiiy tizimlarning qadri ularning inson uchun foydaliligiga bog‘liq emas, deb hisoblanadi; Nes bu fikrni “chuqur ekologiya” platformasining asosiy tamoyillaridan biri sifatida ilgari surgan [9]. Orol bo‘yidagi o‘zgarishlarni suv resurslaridan sug‘orma dehqonchilik uchun keng foydalanish kabi qisqa muddatli iqtisodiy manfaatlar ustuvor bo‘lgan, uzoq muddatli ekologik qadriyatlar esa yetarlicha hisobga olinmagan sharoitning natijasi deb baholash mumkin. Bu holat Reychel Karsonning “Jim bahor” asarida bayon etilgan ogohlantirish – tabiatga texnogen aralashuvning kutilmagan oqibatlari haqidagi fikr – bilan mazmunan hamohangdir [15].

Yonas texnologik qudrat ortgan davrda an’anaviy axloq “bu yerda va hozir”gi yaqin munosabatlar bilan cheklanib qolmasligi, mas’uliyat kelajak avlodlarni ham qamrab olishi kerakligini asoslagan [10]. Orol misoli bu tamoyilning amaliy ma’nosini ochadi: qaror bugun qabul qilinadi, uning oqibatlari esa o‘nlab yillardan so‘ng, boshqa avlod hayotida namoyon bo‘ladi. Shu sababli ekologik xavfsizlikda “keyinroq tuzatish” mantig‘i emas,

oldindan ehtiyotkorlik tamoyili ustuvor bo‘lishi lozim. Milliy falsafiy an’anada bu g‘oya ma’naviy mas’uliyat va insonning o‘z faoliyati uchun burchi haqidagi qarashlar bilan uyg‘unlashadi [16].

BMT Taraqqiyot dasturining “inson xavfsizligi” konsepsiyasi [11] xavfsizlikni davlat chegaralarini himoya qilish bilan cheklamay, inson hayotining iqtisodiy, oziq-ovqat, sog‘liq, ekologik va boshqa o‘lchovlariga kengaytiradi. Orol bo‘yida bu o‘lchovlar bir-biriga bog‘langan holda namoyon bo‘ladi: ekologik tanazzul oziq-ovqat va sog‘liq xavfsizligiga, ular esa aholining iqtisodiy barqarorligiga ta’sir qiladi. Bu bog‘liqlik xalqaro amaliyotda ham e’tirof etilgan: hudud uchun inson xavfsizligiga yo‘naltirilgan BMT ko‘p tomonlama hamkorlik maqsadli jamg‘armasi faoliyat yuritadi [13]. Orolni ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar zonasi deb e’lon qilish tashabbusi 2018-yil avgustda Orolni qutqarish xalqaro jamg‘armasi ta’sischi davlatlari rahbarlari yig‘ilishida ilgari surilgan, 2019-yil oktyabrda Nukusda bu mavzuda xalqaro konferensiya o‘tkazilgan [5]. Milliy darajada esa favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasidagi qonunchilik [12] institutsional asos yaratadi.

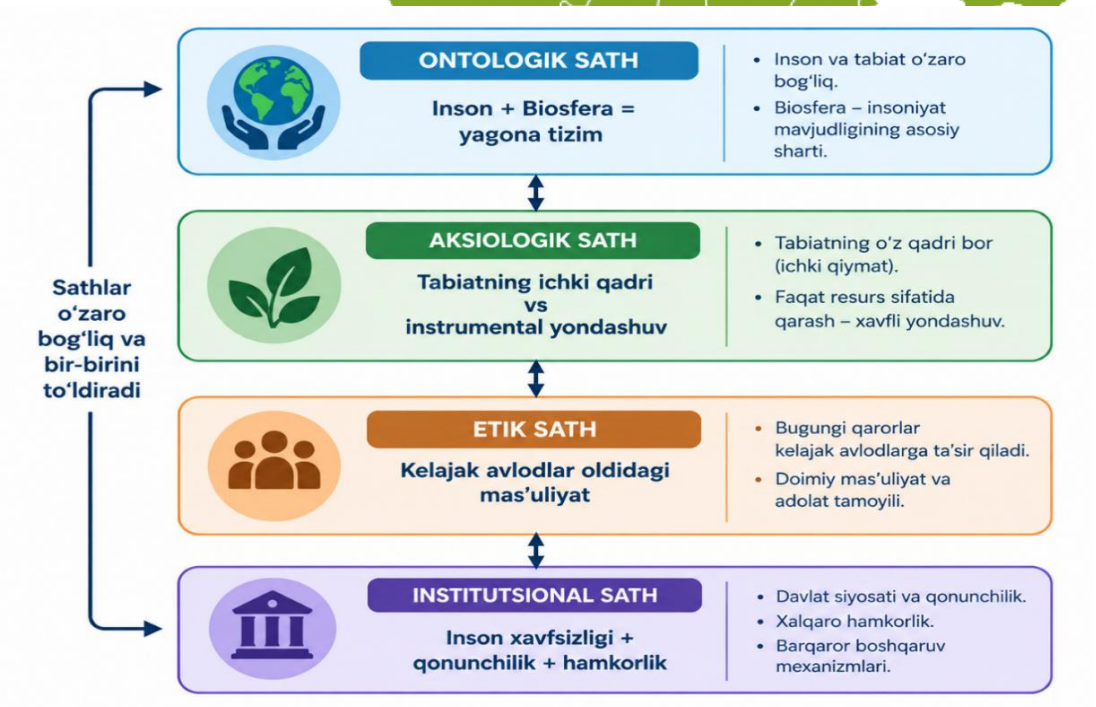

1-rasm. Ekologik xavfsizlikning ko‘p sathli konseptual modeli

Sathlar o‘zaro zanjir hosil qiladi. Ontologik sath xavf qayerdan paydo bo‘lishini (inson

va tabiat bir tizim ekanini), aksiologik sath qaysi qadriyat ustuvor bo‘lganini, etik sath qaror uchun kim va qancha vaqt oldida javobgar ekanini, institutsional sath esa bu javobgarlik qanday mexanizmlar orqali amalga oshirilishini belgilaydi. Birorta sath tushib qolsa, tizim zaiflashadi: falsafiy-axloqiy asossiz institutsional chora rasmiy talablar yig‘indisiga aylanib qolishi mumkin, institutsional mexanizmsiz etik tamoyil esa shior darajasida qoladi.

1-jadval. Ekologik xavfsizlikning falsafiy sathlari va ularning HFXdagi amaliy ifodasi (Orol misolida)

Sath	Falsafiy asos	Orol misolida namoyon bo‘lishi	HFXdagi amaliy ifodasi
Ontologik	Inson va biosfera yaxlitligi [7, 8]	Suv balansining buzilishi iqlim, tuproq va aholi salomatligiga zanjirsimon ta’sir ko‘rsatdi	Xavfni tizimli baholash; ekotizim omilini hisobga olish
Aksiologik	Tabiatning ichki qadri [9]	Qisqa muddatli iqtisodiy manfaat ustuvor bo‘lgan	Qaror mezonlariga ekologik qadriyatlarni kiritish
Etik	Avlodlar oldidagi mas’uliyat [10]	Oqibatlar keyingi avlodlar zimmasiga tushdi	Oldindan ehtiyotkorlik tamoyili; ekologik ekspertiza
Institutsional	Inson xavfsizligi [11]	Ekologik, oziq-ovqat va sog‘liq xavfsizligi o‘zaro bog‘langan	Xalqaro hamkorlik; hududiy dasturlar; qonunchilik [12]

MUHOKAMA

Olingan natijalar HFXni faqat texnik-me’yoriy fan sifatida emas, qadriyatlarga asoslangan fan sifatida ham tushunish zarurligini ko‘rsatadi. An’anaviy yondashuvda xavf paydo bo‘lgandan keyin uni bartaraf etishga e’tibor qaratiladi. Falsafiy tahlil esa e’tiborni xavf manbaiga – qaror qabul qilishdagi qadriyatlar tizimiga – yo‘naltiradi. Orol misolida bu quyidagicha ifodalanadi: muammoga faqat suv hajmi yoki texnik loyihalar nuqtai nazaridan qarash yetarli emas; qaror qabul qiluvchilarning tabiatga munosabati, mas’uliyat doirasi va vaqt gorizonti ham tahlil predmeti bo‘lishi lozim.

Shu bilan birga, bu yondashuvning cheklovlarini ham e’tirof etish kerak. Birinchidan, falsafiy tamoyillar o‘z-o‘zidan amaliy mexanizmga aylanmaydi: ularni ekspertiza, monitoring va javobgarlik normalari orqali ifodalash talab etiladi. Ikkinchidan, “chuqur ekologiya” kabi qarashlar iqtisodiy rivojlanish ehtiyojlari bilan ziddiyatga kirishishi mumkin; shu sababli ulardan ehtiyotkorlik bilan, inson xavfsizligi konsepsiyasi bilan uyg‘un holda foydalanish maqsadga muvofiq. Uchinchidan, Orol dengizining avvalgi holatiga to‘liq qaytishi ehtimoli past deb baholanadi [14], shuning uchun hozirgi vazifa – oqibatlarni yumshatish, aholini himoya qilish va uning moslashuv qobiliyatini oshirishdir. Yuqorida qayd etilgan “yo‘l qo‘yiladigan xavf” masalasi ekologik xavfsizlikda ayniqsa keskin ko‘rinadi. Qaror qabul qilinayotganda foyda hozirgi avlodga, xavf esa kelajak avlodga tegishli bo‘lsa, “yo‘l qo‘yiladigan daraja”ni faqat hozirgi qaror qabul qiluvchilar belgilashi adolatsizlikka olib keladi. Shu sababli ekologik ekspertiza jarayonida kelajak avlodlar manfaatini ifodalovchi mezonlar, masalan, qaytarilmas oqibatlarni alohida baholash ko‘zda tutilishi lozim. Bu fikr Yonas tamoyilining [10] amaliy talqinidir.

Ta’lim jarayonida Orol keysidan foydalanish talabalarga murakkab muammoni bir necha nuqtai nazardan ko‘rishni o‘rgatadi. Masalan, bir xil holat texnik (suv balansi), huquqiy (me’yoriy hujjatlar), iqtisodiy (resurslardan foydalanish) va axloqiy (avlodlar oldidagi mas’uliyat) savollar orqali muhokama qilinishi mumkin. Bunday yondashuv HFX bo‘yicha bo‘lajak mutaxassisda tizimli fikrlashni shakllantiradi va falsafa fanining amaliy ahamiyatini ko‘rsatadi. Orol muammosi transchegaraviy xususiyatga ega: daryo suvlari bir necha davlat hududidan o‘tadi, shu sababli bu yerda xavfsizlik bir davlatning ichki ishi emas, umumiy mas’uliyat mavzusidir. Rezolyutsiyaning konsensus asosida qabul qilinishi [4, 5] va uni qo‘llab-quvvatlagan davlatlar doirasining kengligi [14] bu masalaga umumiy qadriyat sifatida yondashuv shakllanayotganiga ishora qiladi. Falsafiy tilda aytganda, global muammo “umumiy taqdir” tamoyiliga tayanuvchi hamkorlik axloqini talab qiladi. Tahlil asosida HFX ta’limi uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi: HFX o‘quv kursiga “Xavfsizlikning falsafiy-axloqiy asoslari” modulini kiritish; ekologik xavfsizlik mavzularini Orol kabi real keyslar asosida o‘qitish; texnik va loyihaviy qarorlarni

baholashda ekologik ekspertiza bilan birga etik mezonlardan foydalanish; avlodlararo adolat tamoyilini qaror qabul qilish jarayonlariga kiritish.

XULOSA

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, ekologik xavfsizlik HFXning texnik yo‘nalishi bilan birga falsafiy muammo hamdir: unda inson va tabiat munosabati (ontologiya), tabiatga qadriyatli yondashuv (aksiologiya) va avlodlar oldidagi mas’uliyat (etika) uzviy bog‘langan. Ikkinchidan, Orol fojiasi antropogen xavfning mohiyatini ko‘rsatuvchi o‘ziga xos misol bo‘lib, ekologik xavfsizlikni ontologik, aksiologik, etik va institutsional sathlarda ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Uchinchidan, “inson xavfsizligi” konsepsiyasi falsafiy tamoyillarni amaliy siyosat bilan bog‘lovchi vosita sifatida xizmat qila oladi. To‘rtinchidan, HFX ta’limiga falsafiy-axloqiy modulni kiritish bo‘lajak mutaxassislarda xavfni faqat texnik emas, qadriyatlar nuqtai nazaridan ham baholash ko‘nikmasini shakllantiradi. Keyingi tadqiqotlar Orol bo‘yida ekologik xavfsizlikni empirik ko‘rsatkichlar bilan baholashga hamda taklif etilgan o‘quv modulining samaradorligini sinab ko‘rishga qaratilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Razzoqov H.X., Mamasov Sh.A. Hayot faoliyati xavfsizligi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 288 b.

2. Yormatov G‘.Yo., Yuldashev O.R., Hamrayeva A.L. Hayot faoliyati xavfsizligi: darslik. – Toshkent: Aloqachi, 2009. – 348 b.

3. Beck U. Risk Society: Towards a New Modernity. – London: SAGE Publications, 1992. – 260 p.

4. United Nations General Assembly. Declaring the Aral Sea region a zone of ecological innovations and technologies: Resolution A/RES/75/278, adopted on 18 May 2021. – New York: United Nations, 2021. – 3 p.

5. UN General Assembly adopts resolution declaring Aral Sea region zone of ecological innovations and technologies // UN Multi-Partner Trust Fund Office.

6. 66th Plenary Meeting – General Assembly 75th Session // UN Web TV.

7. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. – М.: Наука, 1989.

8. Leopold A. A Sand County Almanac, and Sketches Here and There. – New York: Oxford University Press, 1949.

9. Næss A. The shallow and the deep, long-range ecology movement. A summary // Inquiry. – 1973. – Vol. 16, No. 1–4. – P. 95–100.

10. Jonas H. The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age. – Chicago: University of Chicago Press, 1984. – 255 p.

11. UNDP. Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security. – New York: Oxford University Press, 1994.

12. O‘zbekiston Respublikasining “Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-790-son, 2022-yil 17-avgust.

13. UNDP. Youth dialogue on turning the Aral Sea region into a zone of environmental innovations and technologies // UNDP.

14. UN General Assembly declares Aral Sea region a zone of ecological innovations and technologies // Silk Way TV.

15. Carson R. Silent Spring. – Boston: Houghton Mifflin, 1962.

16. Shermuhamedova N. Falsafa: darslik. – Toshkent: Idris Abdurauf Nashr, 2021. – 667 b.